

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉԻՉՆԵՐԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՄՓՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՅԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1830–1831 ԹԹ.¹

Ուղեգրություններն ու հուշագրություններն ունեն կարելոր աղբյուրագիտական նշանակություն պատմական այս կամ այն ժամանակաշրջանն ուսումնասիրելու համար: Դրանք պատմաբաններն օգտագործում են պատմական իրադարձությունների լուսաբանման, հասարակական, քաղաքական, մշակութային գործիչների կյանքն ու գործունեությունը ներկայացնելու, պատմական առանձին դրվագների շուրջ ճշգրտումներ, լրացումներ կատարելու նպատակով: Ուղեգրություններն ու հուշագրություններն ունեն մի առանձնահատկություն. դրանք հաճախ աչքի են ընկնում իրենց կանխակալությամբ: Սակայն այդ գործերը քննական հետազոտության ենթարկելու դեպքում դրանք կարող են ծառայել իբրեւ պատմության ուսումնասիրության անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներ:

ԺԹ. դարի ողջ ընթացքում եւրոպացի եւ ամերիկացի տասնյակ ճանապարհորդներ, առեւտրականներ, քարոզիչ եւ պետական ու ռազմական գործիչներ այցելել են պատմական Հայաստանի տարբեր բնակավայրեր, որոնք այդ շրջանում գտնվում էին Օսմանյան, Պարսկական կամ Ռուսական կայսրությունների կազմում: Վերջիններս իրենց հուշագրություններում եւ ճանապարհորդական նոթերում կարելոր տեղեկություններ են հաղորդում հայերի, նրանց սոցիալ-տնտեսական վիճակի, կենցաղի, սովորույթների, զբաղմունքի եւ զանազան այլ հարցերի վերաբերյալ:

1830–1831 թվականներին ամերիկացի բողոքական երկու քարոզիչներ՝ էլի Սմիթը (Eli Smith) եւ Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուալթը (Harrison Gray Otis Dwight), ճամփորդում են Հայաստանում եւ կատարում ուսումնասիրու-

¹* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության եւ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A224 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում: Ստացվել է՝ 28.11.2023, գրախոսվել է՝ 13.12.2023: էլ. հասցե՝ hovhannisyanedgar@yahoo.com:

թյուններ, որոնք հետագայում հրատարակվում են: Այդ աշխատությունը, որին նվիրված է սույն հոդվածը, պարունակում է հետաքրքրական տեղեկություններ ամերիկացի բողոքական քարոզիչների եւ հայերի առաջին շփումների մասին: Այն կարելի է աղբյուր է Հայաստանի ԺԹ. դարի առաջին տասնամյակների պատմության մի շարք հարցերի ուսումնասիրման համար:

* * *

Բողոքականությունը հայության շրջանում հիմնականում տարածվել է ամերիկյան քարոզիչների միջոցով, եւ արդեն ԺԹ. դարում վերջերին հայ բողոքականների թվաքանակը հատկապես Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում զգալիորեն աճում է: Առաջին բողոքական քարոզիչները մերձավորարեւելյան տարածաշրջանում հայտնվել են դեռեւս ԺԴ. դարում²: Սակայն նրանց աշխույժ եւ մշտական գործունեության մեկնարկն սկիզբ է առնում ԺԹ. դարի առաջին տասնամյակներից³: Մերձավոր Արեւելքում քարոզչական շարժումը հիմնականում համակարգում էր «Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը» (կամ ուղղակի՝ «Ամերիկյան խորհուրդ»), որն ստեղծվել էր 1810 թ. Բոստոնում⁴: 1829 թ. այդ կառույցը կայացնում է հատուկ որոշում⁵ Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում առաքելություն հաստատելու վերաբերյալ: 1830 թ. ԱՄՆ-ի եւ Օսմանյան կայսրության միջեւ պաշտոնական հարաբերությունների հաստատումն զգալիորեն նպաստեց կայսրության տարածքում ամերիկացի քարոզիչների գործունեության ծավալմանը⁶: Անգլիացի սպաներից մեկը, որը 1830-ական թթ. կեսերին ճամփորդություն է կատարել Հայաստանում, իր հուշերում գրում է, որ թեեւ Արեւելքում իր ծառայության ընթացքում տարբեր ազգերի շատ քարոզիչների է հանդիպել, բայց ամերիկացիները լավագույնս են համապատասխանում այդ դժվարին գործին

² Ա. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը եւ արեւմտահայությունը (19-րդ դար – 1914 թ.), Երեւան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014, էջ 56–62:

³ Անդ, էջ 54–63, տես նաեւ CHARLES C. CREEGAN, Pioneer Missionaries of the Church, New York, 1903:

⁴ ՏՆԱ WILLIAM E. STRONG, the story of the American board: The Pilgrim Press, Boston, 1910, էջ 6:

⁵ ՏՆԱ VAHAN H. TOOTIKIAN, The genesis of Armenian Evangelism, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտ. ԺԴ, Պէյրուիթ, 1994, էջ 174–175:

⁶ Ա. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, նշ.աշխ., էջ 51–52:

եւ իրենց պարտականությունները կատարում են այդ առաքելությանը համապատասխան⁷: Ամերիկացի քարոզիչները կարեւոր դերակատարում ունեցան նաեւ ԱՄՆ – Օսմանյան կայսրություն միջպետական հարաբերությունների զարգացման գործում⁸:

Ամերիկացի քարոզիչների առաջին շփումները հայերի հետ տեղի են ունեցել դեռեւս 1820-ական թթ. սկզբին: Սակայն նրանք որեւէ համակարգված եւ խորքային պատկերացումներ չունեին բուն Հայաստանում ապրող հայերի վիճակի վերաբերյալ: Քարոզիչների առաջին այցերի նպատակը տեղում ծանոթանալն էր տիրող իրավիճակին եւ իրենց գաղափարները հայության շրջանում տարածելուն միտված հնարավորությունների որոնումը: Էլի Սմիթի եւ Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուլայթի ուղեւորությունն ամերիկացի քարոզիչների եւ հայերի ու Հայաստանում ապրող շատ այլ ազգությունների ներկայացուցիչների հետ նման շփումների առաջին օրինակն է: Այդ մասին փաստում են նաեւ հեղինակներն իրենց ուղեգրության մեջ: Վերջիններս վկայում են, որ տեղացիներն իրենց հանդիպումների ժամանակ, որպես կանոն, անգամ չգիտեին, թե ովքեր են ամերիկացիները, տեղի թուրքերը, ինչպես նաեւ մյուս ազգությունների շատ ներկայացուցիչներ նույնիսկ չէին լսել Ամերիկայի եւ ընդհանրապես Արեւմտյան կիսագնդի գոյության մասին: Քանի որ քարոզիչները խոսել են անգլերեն լեզվով, նրանց հաճախ համարել են անգլիացիներ, երբեմն նաեւ՝ ֆրանսիացիներ, անգամ՝ ռուսներ⁹: Այդ իմաստով Տաթևի վանք այցելության ժամանակ քարոզիչներին հաճելիորեն զարմացնում է այն հանգամանքը, որ հայ հոգեւորականներից մեկը ոչ միայն գիտեր ամերիկացիների մասին, այլեւ Ամերիկայի վերաբերյալ որոշ մանրամասների էր տիրապետում:

Հայ հոգեւորականների հետ քարոզիչների հանդիպումները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում իրազեկված չէին նաեւ բողոքականների, նրանց դավանանքի առանձնահատկությունների մասին: Բողոքականներին հաճախ շփոթում էին կաթոլիկ քարոզիչների հետ:

⁷ Տե՛ս RICHARD WILBRAHAM, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia: And Along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837*, London, 1839, էջ 373:

⁸ Տե՛ս JOSEPH L. GRABILL, *Protestant diplomacy and the Near East; missionary influence on American policy, 1810–1927*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971, էջ 35–58:

⁹ Տե՛ս ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, 1834*, George Wightman, London, էջ 69–70:

Սկզբնական շրջանում, որպես քարոզչական գործունեության թիրախ, դիտարկվում էին մահմեդականները եւ հրեաները, սակայն աստիճանաբար բողոքական քարոզիչները հասկացան, որ այդ միջավայրերում հաջողություններ արձանագրելու հնարավորությունները քիչ են կամ գրեթե չկան, ուստի աստիճանաբար սկսեցին քարոզչական գործունեություն իրականացնել Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների շրջանում: Շուտով բողոքական քարոզիչների առաքելությունն իր գործունեությունը կենտրոնացրեց հայերի վրա¹⁰: Այդ մասին վկայում են ոչ միայն բողոքական քարոզիչները, այլեւ ուրիշ ժամանակակիցներ¹¹: Պատճառներից մեկն այն էր, որ Օսմանյան կայսրությունում խստորեն արգելվում էր մահմեդականների շրջանում որեւէ այլ կրոնական քարոզչություն կատարելը: Կովկասյան մահմեդականների շրջանում քարոզիչների գործունեությունը նույնպես խիստ անարգյունավետ գտնվեց: Դրա ապացույցներից է Շուշիի քարոզիչների գործունեությունը. քարոզիչներն սկզբնական շրջանում, բացի հայերից, փորձում էին քարոզչություն իրականացնել նաեւ տեղի մահմեդականների շրջանում:

1831 թ. «Ամերիկյան խորհրդի» որոշմամբ Արեւելքի քրիստոնեական եկեղեցիների հետեւորդների շրջանում գործունեություն իրականացնելու նպատակով սկսեցին հիմնվել քարոզչական կայաններ: Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում քարոզչական գործունեություն իրականացնելու նպատակով նման կայան հիմնվեց Կոստանդնուպոլսում: Դրանով սկսվեց ամերիկացի բողոքական քարոզիչների եւ Օսմանյան կայսրության հայերի առնչությունների գործուն շրջանը:

Բողոքականության աճող ազդեցության պայմաններում արդեն 1846 թ. հուլիսի 1-ին Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում 40 հայ ավետարանականներ հիմնադրում են Հայ Ավետարանական եկեղեցին¹²: Չորս տարի անց՝ 1850 թ. նոյեմբերի 27-ին, սուլթան Աբդուլ Մեջիդը հատուկ ֆերմանով այն ճանաչեց որպես առանձին կրոնական համայնք՝ «միլլեթ», որով սկիզբ առավ հայ ավետարանականների պաշտոնական գործունեությունը:

¹⁰ Ա. ԿՐԻԱԿՈՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 70:

¹¹ Տե՛ս ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, նշ. աշխ., էջ 198, տե՛ս նաեւ RICHARD WILBRAHAM, նշ. աշխ., էջ 388—389:

¹² ՎԱՀԱՆ ԹՈՒԹԻԿԵԱՆ, Նոր յայտնութիւններ Հայաստանեայց ավետարանական եկեղեցիին հիմնադրութեան եւ հիմնադիր անդամներուն մասին, Հայկազեան հայագիտական հանդես, 1998, ԺԼ., էջ 253—259:

նը¹³: Նշենք, որ Արեւելյան Հայաստանում ավետարանական առաջին շարժումն սկզբնավորվել էր դեռևս 1823 թ. Շուշիում Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերության» գործունեությամբ¹⁴: Վերջիններիս շուրջ 15 տարվա աշխատանքի արդյունքում Շուշիում ձեւավորվեց հայ ավետարանական փոքրաթիվ համայնք:

* * *

«Ամերիկյան խորհուրդը» 1819 թվականից սկսում է քարոզչական տարբեր առաքելություններ ուղարկել Մերձավոր Արեւելք՝ բողոքականության տարածման հնարավորություններն ուսումնասիրելու, ինչպես նաեւ տեղում գործող արեւելյան քրիստոնեական եկեղեցիները հետազոտելու նպատակով¹⁵: Այցելությունների արդյունքները, որպես կանոն, հրատարակվում էին: Դրանք պարունակում էին կարեւոր տեղեկություններ տարածաշրջանում ապրող ժողովուրդների ոչ միայն հոգեւոր-կրոնական կյանքի, այլ նաեւ սոցիալ-տնտեսական վիճակի, սովորությունների, կրթական-մշակութային եւ բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ: Քարոզիչների եւ տարբեր ճանապարհորդների ուղեգրություններն ու հուշերը ԱՄՆ-ում լույս են տեսել նաեւ «The Modern Traveller» խորագիրը կրող շարքով:

Սկզբնական շրջանում ամերիկացի քարոզիչները մեծ մասամբ գործում էին Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում եւ ծովափնյա խոշոր քաղաքներում: Սակայն ժամանակի ընթացքում «Ամերիկյան խորհուրդը» խնդիր դրեց թափանցել երկրի խորքերը՝ այդ տարածքներում ապրող քրիստոնյա ժողովուրդներին անմիջապես ծանոթանալու եւ ուսումնասիրելու նպատակով: «Ամերիկյան խորհուրդի» Prudential Committee-ին 1830 թ. հունվարի 19-ին հրահանգում է նախաձեռնել քարոզչական ճամփորդություն եւ կատարել համապատասխան հետազոտություններ բուն Հայաստանի տարածքում¹⁶: Այդ առաքելությունը պետք է կազմակերպեր Մալթայի քարոզչական կայանը: Առաջին ամերիկացի քարոզիչները, որոնք

¹³ Տե՛ս LEON ARPEE, A Century of Armenian Protestantism 1846–1946, 1946, New York, էջ 36–37:

¹⁴ Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Ռ. ԼԵՒՈՆՅԱՆ, Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան–Կովկաս), Երեւան, 1999, էջ 81–88:

¹⁵ Տե՛ս ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, նշ. աշխ., նախաբան:

¹⁶ Տե՛ս Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean

հայերին ուսումնասիրելու նպատակով ստանձնեցին ճանապարհորդել ողջ Հայաստանով, ինչպես արդեն նշվեց, ամերիկացի քարոզիչներ էլի Սմիթն (1801–1857 թթ.) ու Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթն (1803–1862 թթ.) էին: Նշենք, որ ամերիկացի քարոզիչներից առաջ Արեւմտյան Հայաստան՝ մասնավորապես Կարս, Բայազետ, էրզրում այցելել էին Շուշիում տեղակայված շվեյցարացի քարոզիչները՝ վերապատվելի Զարեմբայի (Zaremba) գլխավորությամբ¹⁷: Բողոքական առաջին քարոզիչների գործունեությանն անդրադարձել են Ղեւոնդ Ալիշանը եւ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը¹⁸:

էլի Սմիթը քարոզիչ գիտնական էր, որն աշխատել է Մալթայում եւ Բեյրութում, ազատ տիրապետել է արաբերենին, որոշ չափով նաեւ՝ թուրքերենին: Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթը համարվում է Օսմանյան կայսրության ժողովրդական առաքելության հիմնադիրներից եւ «հայկական առաքելության հայրը»: Վերջինս իր կյանքի 30 տարիները նվիրել է Օսմանյան կայսրության ժողովրդական գաղափարների տարածմանն ու բողոքական համայնքի կազմավորմանը¹⁹:

Նրանք իրենց ուղեւորությունն սկսում են 1830 թ. մարտի 17-ին Մալթա կղզուց: Մարտի 26-ին քարոզիչները հասնում են Զմյուռնիա, որտեղից մեկնարկում է նրանց երկար ճանապարհորդությունը ողջ Հայաստանի տարածքով²⁰: Քարոզիչներն ունեին տեղացի ուղեկցողներ: Ի դեպ՝ նրանց թարգմանիչը հայ էր: Ամբողջ ուղեւորության ընթացքում քարոզիչներն անցնում են շուրջ 2408 մղոն տարածություն: Ուղեւորությունն սկսելով Զմյուռնիայից՝ մտնում են Կոստանդնուպոլիս, որտեղից Փոքր Ասիայի տարածքով ճանապարհովում են դեպի Թոխատ, էրզրում, Կարս, այնուհետեւ հատելով ոռոս-թուրքական սահմանը՝ հասնում են Գյումրի, որտեղից էլ՝ Թիֆլիս: Քարոզիչները Թիֆլիսից դեպի Գյուլսիս շեն շարունակում ճանապարհը եւ կրկին վերադառնում են Հայաստան՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Շուշի: Խրամ գետի վրայի հայտնի Կարմիր կամուրջն անցնելուց

Christians of Oormiah and Salmas, in 2 vols., Boston: Crocker and Brewstar, New York: Jonathan Leavitt, 1833, Preface, էջ V:

¹⁷ Տե՛ս ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, նշ. աշխ., էջ 72:

¹⁸ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 23: ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, «Ազգապատում», Կ. Պոլիս, 1912, հտ. Գ., 2541:

¹⁹ Տե՛ս LEON ARPEE, A Century of Armenian Protestantism 1846–1946, New York, 1946, էջ 49–50:

²⁰ Տե՛ս ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, նշ. աշխ., էջ 1–2:

հետո նշում են, որ կրկին մուտք են գործել Հայաստան²¹: Շուշիից անցնելով դեպի Սյունիք՝ քարոզիչները գալիս են Նախիջևան, ապա Երեւան, Էջմիածին, որից հետո ուղղութիւն են վերցնում դեպի Պարսկաստան՝ Խոյ, Թավրիզ, Ուրմիա, ապա հատելով պարսկա-թուրքական սահմանը՝ հասնում են Բայազետ, այնուհետեւ՝ կրկին էրզրում, որտեղից ուղեւորվում են Տրապիզոն: Այստեղ, ավարտելով իրենց ուղեւորութիւնը, 1831 թ. մայիսի 14-ին նաւ են նստում եւ տասն օր անց հասնում Կ. Պոլիս: Պոլսում մի քանի շաբաթ անցկացնելուց հետո քարոզիչները վերադառնում են Մալթա: Քարոզիչների ճամփորդութիւնը տեւում է 15 եւ կես ամիս²²:

Բացի խոշոր քաղաքներից՝ քարոզիչներն այցելում են նաեւ հայաբնակ բազմաթիւ գյուղեր: Փաստորեն՝ երկու բողոքական քարոզիչներն իրենց ուղեկցող խմբով լինում են երեք կայսրութիւնների՝ Օսմանյան, Ռուսական եւ Պարսկական, կազմում գտնվող հայկական հիմնական բնակավայրերում:

1833 թ. ամերիկացի քարոզիչների՝ Հայաստանում կատարած ճամփորդութիւն արդյունքում կատարած ուսումնասիրութիւնները երկու հատորով հրատարակվում են ԱՄՆ-ում²³, իսկ մեկ տարի անց՝ մեկ ամբողջական հատորով՝ Լոնդոնում²⁴: Ամերիկացի քարոզիչների ճամփորդական ուսումնասիրութիւններն այդ հրատարակութիւններում ներկայացված են 24 նամակ-զեկուցագրերով:

Քարոզիչներն իրենց նամակներն առաքել են «Ամերիկյան խորհրդի» քարտուղարներից մեկին՝ վերապատվելի Ռուֆուս Անդերսոնին (Rufus Anderson), որի միջոցով էլ դրանք ուղարկվել են վերադաս մարմիններին²⁵: Քարոզիչներին տրված հրահանգների համաձայն՝ Հայաստանում ճանապարհորդող երկու քարոզիչներից յուրաքանչյուրը պետք է առանձին գրի առնէր տեսածն ու ներկայացներ սեփական կարծիքը: Դա

²¹ Անդ, էջ 164:

²² Անդ, էջ 459–460:

²³ *See* Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, in 2 vols., Boston: Crocker and Brewster, New York: Jonathan Leavitt, 1833:

²⁴ *See* ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, 1834, London:

²⁵ Անդ, Preface, էջ IX:

արվում էր հետագայում սխալներից եւ բացթողումներից խուսափելու համար: Բացի այդ՝ նրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացրել է առանձին զեկուցագիր: Հետագայում երկուսի ներկայացրած զեկույցների հիման վրա պատրաստվել է հրատարակությունը²⁶:

Թեեւ զեկուցագրերը կազմվել են երկու քարոզիչների օրագրային դիտարկումների հիման վրա, սակայն աշխատանքի շարադրանքից պարզ է դառնում, որ այն հիմնականում պատրաստել է էլի Սմիթը: Իսկ Հարիսոն Դուալթը Հայաստան կատարած իր ուղեւորությունից մոտ երկու տասնամյակ անց սեփական հիշողություններն ու հայերի շրջանում կատարած հետազոտություննասիրություններն ամփոփում է երկու տարբեր աշխատություններում, որոնք նույնպես ուշագրավ աղբյուրներ են հայոց պատմության մի շարք հարցերի՝ հատկապես հայության շրջանում բողոքականության տարածման պատմության ուսումնասիրման համար²⁷: Դուալթի տրամադրած տեղեկությունները հետագայում հիմք են դարձել ամերիկացի այլ հեղինակների՝ Հայոց Եկեղեցուն նվիրված տարբեր աշխատությունների համար²⁸:

Աշխատության մեջ ընդգրկված 24 զեկուցագրերը պարունակում են բազմաթիվ հետաքրքիր եւ արժեքավոր տեղեկություններ այդ ժամանակաշրջանում հայության վիճակի, թվաքանակի, սովորույթների, Հայոց Եկեղեցու եւ մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ: Բացի այդ՝ թե՛ ամերիկյան եւ թե՛ անգլիական հրատարակություններն ունեն ընդարձակ ներածություն, որտեղ ժամանակի աղբյուրագիտական եւ պատմագիտական նյութի հիման վրա ներկայացվում են հայոց պատմության հիմնական իրադարձությունները, ինչպես նաեւ՝ Հայկական լեռնաշխարհն ու Հայաստանի պատմաշխարհագրական միջավայրը: Նշենք, որ ամերիկյան եւ անգլիական հրատարակությունների ներածական մասերը բովանդակային առումով որոշակի տարբերություններ ունեն: Անգլիական հրատարա-

²⁶ Անդ, Preface, էջ VII–VIII:

²⁷ Տե՛ս HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, Christianity Revived in the East, Or, A Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey, Baker and Scribner, 1850, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church, London, J. Nisbe, 1854:

²⁸ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Հայոց Եկեղեցու մասին» (փոխադրությունը՝ Ա. Գ. Մադոյանի), «Էջմիածին», 2018, է., էջ 31–46: Քարոզիչների ի Հայս կատարած այցերի կապակցությամբ տե՛ս նաեւ «Էջմիածին», 2018, ԺԱ. 83–99-ԺԲ. 16–32, նաեւ «Էջմիածին», 2020, ԺԲ., 64–70:

կուլթյան ներածություն մեջ Հայաստանը համարվում է «սրբազան աշխարհագրության» երկիր («Armenia is a country belonging to sacred geography»)²⁹: Հեղինակները ներածությունը կից տեղադրել են նաեւ բառարան, որտեղ ընթերցողներին ներկայացնում են տարածաշրջանում կիրառվող բազմաթիվ եզրույթների բացատրություններ: Կան տեղեկություններ նաեւ տարածաշրջանում կիրառվող չափման ու դրամական միավորների վերաբերյալ: Հեղինակներն արել են հնարավոր ամեն ինչ՝ նյութն ընթերցողին հասկանալի դարձնելու համար:

Էլի Սմիթը հրատարակության նախաբանում նշում է, որ իրենք աշխատել են տալ հնարավորինս ճշմարիտ տեղեկություններ՝ հաճախ նույն փաստի կամ տեղեկության տարբեր աղբյուրները համադրելով: Աշխատության մեջ քարոզիչներն օգտագործում են նաեւ պատմական ուրիշ աղբյուրներ եւ իրենցից առաջ տարածաշրջան այցելած եւրոպացի ճանապարհորդների աշխատություններ եւ ուղեգրություններ: Հավաքված տեղեկությունների համար հիմք են հանդիսացել ոչ միայն այն ամենը, ինչին իրենք ականատես են դարձել, այլեւ տարբեր անձանց հետ ունեցած խոսակցություններն ու զրույցները: Կարելի է նաեւ, որ այս կամ այն տվյալը հայտնելիս հեղինակները հիմնականում մատնանշում են՝ նյութի մասին իրենք ընթերցել են, անձամբ ականատես են եղել, թե՛ այդ մասին լսել են որեւէ մեկից: Պետք է նշել, որ ուղեգրության էջերում երբեմն տեղ են գտել ոչ ամբողջապես ճիշտ տեղեկություններ, պատմական սխալ փաստեր, անհատական մեկնաբանություններ:

Ինչպես հաղորդում է Էլի Սմիթը, հավաքված տեղեկությունները ճամփորդությունից հետո Մալթայում ճշգրտվել են, Սմիթի բնորոշմամբ, հայկական եկեղեցական հարցերի լավագույն գիտակ Դիոնիսիոս Եպիսկոպոսի հետ, որը նաեւ բազմաթիվ նոր տեղեկություններ է տրամադրել: Այնուամենայնիվ Սմիթը չի բացառում այն, որ ոչ ճիշտ որոշ տեղեկություններ կարող են սպրդած լինել իրենց ուսումնասիրություններում: Վերջինս հատկապես մտահոգիչ է համարում բնակչության թվի հետ կապված տեղեկությունները, քանի որ հնարավոր չի եղել հայտնաբերել կանոնավոր մարդահամարի տվյալներ, իսկ հիմնական տվյալները հավաքագրվել են

²⁹ Տե՛ս ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, *Missionary Researches in Armenia...*, նախաբան, էջ XIII:

բանավոր հարցումների միջոցով³⁰։ Քարոզիչներին՝ Շուշիում գտնվելու ընթացքում տեղեկություններ հավաքելու հարցում նրանց մեծ չափով օգտակար է եղել տեղի բողոքական առաքելության ղեկավար վերապատվելի Դիտրիխը (Dittrich)³¹։

Հատուկ ստեղծվում եւ գրքի մեջ ներառվում է նաեւ Հայաստանի քարտեզ, քանի որ, հեղինակների վկայությամբ, հնարավոր չի եղել գտնել մի քարտեզ, որտեղ պատկերված լիներ այդ ժամանակաշրջանում երեք կայսրությունների միջեւ բաժանված Հայաստանը։ Վերջիններիս բնորոշմամբ՝ ժամանակի քարտեզագիրների համար Հայաստանը «terra incognita»³² էր։

* * *

Ինչպես արդեն նշեցինք, ամերիկացի քարոզիչների գլխավոր նպատակը Հայաստանում ուսումնասիրություններ կատարելն էր։ Հայաստան հասնելու համար վերջիններս, ճանապարհվելով Կոստանդնուպոլսից, ցամաքային ճանապարհով անցնում են Փոքր Ասիայի ողջ տարածքով։

Քարոզիչները Թոխատ՝ պատմական Եւդոկիա մտնելուց հետո համարում են, որ արդեն Փոքր Հայքում են եւ, իրենց խոսքերով, պատրաստվում են հաղորդել ավելի մանրամասն տեղեկություններ³³։ Մատնանշենք մի կարեւոր հանգամանք. քարոզիչներն իրենց զեկուցագրերում մշտապես փորձում են օգտագործել Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի, նահանգների, գավառների, աշխարհագրական վայրերի պատմական անվանումները՝ երբեմն միաժամանակ հիշելով դրանց փոփոխված օտար տարբերակները։

Ամերիկացի քարոզիչների զեկուցագրերում հսկայական տեղ է հատկացված բնակչության կենցաղի, ապրելակերպի, սովորույթների, ավանդույթների նկարագրությանը, քրիստոնյաների եւ մահմեդականների միջեւ հարաբերություններին։ Վերջիններս հաճախ մանրամասն նկարագրում են մարդկանց տները, պաշտամունքային կառույցները, եկեղեցիները, բերդերը եւ այլն։ Երբ համեմատում ենք հայերի տների նկարագրությունները, պարզ է դառնում, որ գյուղական վայրերում հայկական տները Քսենոփո-

³⁰ *See* Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia..., Preface, էջ VI–VII:

³¹ Անդ, Preface, էջ VI:

³² Անդ, Preface, էջ IX:

³³ *See* ELI SMITH, HARRISON GRAY OTIS DWIGHT, նշ. աշխ., էջ 42:

նի նկարագրած ժամանակներից գրեթե չէին փոփոխվել: Մարդիկ հաճախ ապրում էին իրենց կենդանիների հետ նույն հարկի տակ³⁴: Հաճախ նկարագրում են հազարաշեն տանիքները, հայկական թոնիրը, լավաշ թխելը: Նկարագրում են նաեւ աթարի պատրաստումն ու օգտագործումը, որը Հայաստանի անտառագուրկ վայրերում հիմնական վառելիքի միջոցն էր³⁵: Քարոզիչները, Արաքսի հովտում տեսնելով գյուղատնտեսության զարգացմանը խոչընդոտող պայմանները, արհեստական ոռոգման համակարգերի անհրաժեշտությունը եւ գյուղացիների դժվար կյանքը, գրում են, որ ոչ մի վայրի համար ավելի տեղին չի հնչում այն միտքը, թե մարդը «հացը վաստակում է սեփական քրտինքով»³⁶: Ամերիկացիները տեղեկություններ են հաղորդում այս կամ այն տարածաշրջանի եղանակի, ջերմաստիճանի, բնակլիմայական պայմանների, ինչպես նաեւ՝ բնակիչների զբաղմունքի, ստացված բերքի, դրա տեսակների, մշակաբույսերի, կենդանական աշխարհի մասին եւ այլն:

Արցախում եւ Սյունիքում գտնված ժամանակ նրանք անդրադառնում են հայկական ընտանեկան սովորույթներին, ամուսնության հետ կապված ավանդույթներին, ընտանիքում կանանց դերին եւ մի շարք այլ հարցերի³⁷: Քարոզիչները Ղարաբաղից Տաթեւ գնալու ճանապարհին գիշերում են Տեղ գյուղի մեկիքի տանը: Այդ կապակցությամբ խոսելով հայկական ազնվականական դասի մասին՝ կարճ անդրադարձ են կատարում իշխանական տներին եւ մեկիքներին, նշելով, որ նրանք հիմա չունեն նախկին փառքն ու հզորությունը, ինչպես անցյալում, բայց նրանց թիվը բավականին մեծ է: Ցավոք, քարոզիչները չեն հիշատակում որեւէ մեկիքի անուն, անգամ Տեղ գյուղի այն մեկիքի անունը, որի տանը գիշերել են³⁸:

Որպես կանոն՝ ամերիկացի քարոզիչները փորձել են իրենց այցելած բնակավայրերի վերաբերյալ հայտնել հնարավորինս ճիշտ տեղեկություններ նաեւ բնակչության էթնիկ կազմի եւ թվի վերաբերյալ: Փոքր Ասիայի տարածքով անցնելու ընթացքում նրանք հաճախ են հանդիպում բնակավայրերի, որտեղ հայերը բնակչության զգալի մասն էին կազմում: Բուն Հայաստանի տարածքում արդեն հայաբնակ բնակավայրերի թիվը մեծանում է, թեեւ հաճախ են հանդիպում կիսով չափ հայերով բնակեցված

³⁴ Անդ, էջ 56, 57 եւ այլն:

³⁵ Անդ, էջ 60:

³⁶ Անդ, էջ 270:

³⁷ Անդ, էջ 248–249 եւ այլն:

³⁸ Անդ, էջ 224–225:

կամ ամբողջությամբ այլազգիներով բնակեցված բնակավայրեր: Թեեւ աշխատանքի նախաբանում նշվում է, որ իրենց հաղորդած՝ բնակչության թվի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներին պետք է որոշակի զգուշությամբ վերաբերվել, այնուամենայնիվ քարոզիչների բերած տվյալները Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի էթնիկ կազմի եւ բնակչության թվի վերաբերյալ³⁹ կարող են հանդիսանալ կարեւոր աղբյուր տվյալ ժամանակաշրջանի ժողովրդագրական պատկերի ուսումնասիրման համար: Այդ տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ, չնայած օտար ներթափանցումներին, Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր շարունակում էին ամբողջությամբ մնալ հայաբնակ, կամ հայերը կազմում էին մեծամասնություն: Նրանց հաղորդումների համաձայն՝ տվյալ ժամանակաշրջանում հայահոծ էին նաեւ Փոքր Ասիայի եւ Վրաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր:

Ամերիկացի քարոզիչները հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում նաեւ Հայաստանի տարածքում բնակվող ծագումնաբանական եւ կրոնական տարբեր խմբերի՝ թուրքերի, քրդերի, հույների, եզդիների, հրեաների, վրացիների, ասորիների, կովկասյան թաթարների⁴⁰ վերաբերյալ: Օրինակ՝ աշխատանքի ութերորդ գլուխը հիմնականում վերաբերում է Վրաստանին, վրացիներին ու կովկասյան մյուս ժողովուրդներին, երկու ամբողջական գլուխ՝ 20-րդը եւ 21-րդը՝ Ատրպատականում՝ Սալմաստում եւ Ուրմիայի շրջանում ապրող ասորիներին եւ նրանց դավանական տարբեր ուղղությունների՝ նեստորականների, քաղկեդոնականների ներկայացմանը⁴¹: Ուղեգիրները բացառիկ հետաքրքիր եւ մանրակրկիտ տեղեկություններ են հայտնում ասորիների՝ հատկապես նեստորականների, նրանց պատմական անցյալի, դավանանքի ու դրա առանձնահատկությունների, կրոնական հաստատությունների, հոգեւորականների, ծեսերի, սովորությունների, կենցաղի, թվաքանակի վերաբերյալ:

Զեկուցագրերից մեկում ամերիկացի բողոքականներն առաջարկում են հետագա քարոզչական առաքելությունն սկսել հենց նեստորականների շրջանում: Դա հիմնավորվում էր նախ նրանով, որ Թավրիզում գտնվում էր անգլիական հյուպատոսություն, որը կարող էր տարբեր հարցերով աջակցել իրենց, եւ հետո՝ քարոզիչները ենթադրում էին, որ

³⁹ Անդ, էջ 2, 5, 36, 37, 42, 43, 44, 47, 50, 55, 79, 90, 119, 138, 272–274, 358, 415 եւ այլն:

⁴⁰ Անդ, էջ 100, 119, 144–159, 261–262, 357, 452–456 եւ այլն:

⁴¹ Անդ, էջ 351–412:

գահաժառանգ Աբաս Միրզան, որի նստավայրը Թավրիզ քաղաքն էր, եւս կաջակցի իր ենթակա քրիստոնյաների շրջանում քարոզչական գործունեութիւն ծավալելու հարցում: Իսկ մահմեդականների շրջանում քարոզչական գործունեութիւնը դիտարկվում էր որպէս երկրորդ ուղղութիւն⁴²: Ճամփորդութեան վերջում, երբ ամերիկացի քարոզիչները ժամանում են Տրապիզոն, եզրակացնում են, որ լավ տարբերակ կարող է լինել այդ քաղաքում քարոզչական կայանի հիմնումը՝ հուլներին, ինչպէս նաեւ հայերի շրջանում բողոքականութիւնն տարածելու նպատակով: Նրանք համարում են, որ վաղ թե ուշ էրզրումը կրկին կդառնա հայերով բնակեցված հիմնական կենտրոն, եւ Տրապիզոնի քարոզչական կայանը միջնորդի դեր կկատարի բուն Հայաստանի տարածքներ թափանցելու, ինչպէս նաեւ Արեւելյան Հայաստանի քարոզիչների հետ կապ պահպանելու համար⁴³:

Շարունակութիւնը՝ հաջորդիվ

⁴² Անդ, էջ 410–411:

⁴³ Անդ, էջ 458:

